

Afra de Mars en Judith Van Puyvelde

EEN KLEURRIJKE BLIK OP EEN ONDERGRONDS VERLEDEN EEN VERKENNENDE STUDIE NAAR DE REPRESENTATIE VAN DE STEENKOLENMIJNBOUW IN DE GLASSCHILDERKUNST IN NEDERLANDS-LIMBURG

Abstract

Today, the Limburg landscape shows little evidence of its mining past. Existing artwork, on the other hand, regularly references the mining industry. Among the different types of artwork, stained-glass windows are perhaps an unexpected artistic witness of the mining industry and as such constitute a largely overlooked part of mining heritage. This article focuses on these mining windows, which depict the mining industry in various ways. Mining windows have not been the subject of many studies, nor does an overarching catalogue exist. This incited the authors and the Centre for the Social History of Limburg (SHCL) to create the GLiM-project (Stained-glass windows and Dutch mines). The project focuses on compiling an online database of mining windows, starting with those in Dutch Limburg. This article introduces the GLiM-database and zooms in on three case studies: 'Heilige Barbara' (1932/1937) by Henri Jonas in Bleijerheide, 'Eigenschappen van steenkool' (1938) by Joep Nicolas for DSM, and 'Het gezonde leven in Limburg' (1954) by Charles Eyck for the Sanatorium Hornerheide.

Introductie

Tegenwoordig is er in Limburg nog notoïr weinig mijnbouwerfgoed aanwezig, maar het mijnbouwverleden is wel nog zichtbaar in de kunst. Zo is mijnbouwbeeldhouwkunst een vrij algemeen bekend fenomeen, maar ook grafische kunst verbeeldt het mijnverleden. Een bekend werk is de lithografie 'De Mijnwerker' uit 1915 van kunstenaar Jan Toorop (1858-1928).¹ Een andere, onderbelichte, vorm van mijnbouwerfgoed is de glasschilderkunst. De bloeiperiode van de Nederlandse steenkolenmijnbouw in de vorige eeuw ging zelfs hand in hand met de opleving van de Limburgse glaskunst. Hoewel glas-in-loodramen doorgaans worden geassocieerd met kerkgebouwen, zijn deze ook terug te vinden in particuliere woningen, openbare gebouwen en bedrijfspanden.

In dit artikel willen we de aandacht vestigen op de categorie van 'mijnbouwramen', de misschien wel onverwachte getuigen van het Limburgse mijnverleden. Onder mijnbouwramen verstaan wij ramen waarin de mijnbouw op een of andere manier een rol speelt. De afgebeelde taferelen raken aan allerlei aspecten van het mijnverleden. Zowel de vroege mijnbouw als het industriële bedrijf wordt afge-

¹ Wiel Kusters en Jos Perry, *Versteende wouden: mijnen en mijnwerkers in woord en beeld* (Amsterdam 1999) 160-190.

beeld, alsook het landschap met iconische schachtbokken en koeltorens, en de mijnwerkers. Ook ramen die geen mijnbouw verbeelden maar wel terug te vinden zijn in bedrijfsgebouwen van de mijnen, vallen onder de definitie van mijnbouw-raam.

Doordat deze vorm van mijnbouwerfgoed in Limburg tot nog toe vrijwel onbestudeerd is gebleven, hebben we met de steun van het SHCL het GLiM-project opgezet. Het GLiM-project (Glasschilderkunst en de Limburgse Mijnen) zet zich in eerste instantie in voor de inventarisatie van de mijnbouwramen in Limburg. Hiervoor is een interactieve website opgezet, vergezeld van een oproep tot het inbrengen van ramen uit eigen omgeving.² Voor het beheer van de databank van mijnbouwramen wordt 'nodegoat' gebruikt. Nodegoat is een online onderzoeksomgeving voor de geesteswetenschappen die onderzoekers toelaat om een relationele databank uit te bouwen en data te visualiseren. Zo kan nodegoat een cartografische weergave van de data genereren en het netwerk van verbanden tussen de data illustreren.

De GLiM-dataset bevat tot nog toe informatie over 55 ramen in de provincie Limburg (zie tabel). Mijnbouwramen zijn geen typisch Nederlands fenomeen. Er zijn ook voorbeelden bekend uit Duitsland en België. Zo hangen in de St. Vincentius-Kirche in Bochum-Harpen bijvoorbeeld vier ramen met mijnwerkers in actie van de Berlijnse kunstenares Helene Stark.³ De ramen werden geschonken door de Harpener Bergbau AG in 1939. De ramen werden tijdens de oorlog opgeslagen in de Amalia mijn, om pas in 1949 te worden herontdekt. Daarop zijn ze uiteindelijk toch in de kerk geplaatst. Wat betreft Belgische mijnbouwramen, berichtten kunsthistorica Karima Haoudy en Vincent Vincke in 2009 over een inventarisatieproject van mijnbouwramen in Henegouwen, Namen, Luik en Belgisch-Limburg.⁴

De GLiM-dataset kan later uitgebreid worden met voorbeelden van over de landsgrenzen, zeker als we bedenken dat mijnarbeiders ook over de landsgrenzen heen werkten. In deze eerste fase van het GLiM-project richten we ons echter op Nederlands-Limburg.

Voor elk van de mijnbouwramen zijn de iconografische elementen, de maker, de locatie (zowel het specifieke gebouw als de plaats waarin dat gebouw staat) en

2 De database is te raadplegen via: <https://www.shclimburg.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/lopende-projecten/glim>

3 Die 4 Bergmannsfenster der St. Vincentius-Kirche in Bochum-Harpen: [https://www.myheimat.de/bochum/c-kultur/die-4-bergmannsfenster-der-st-vinzentius-kirche-in-bochum-harpen_a2547642#gallery=null,geraadpleegd 30/03/2023](https://www.myheimat.de/bochum/c-kultur/die-4-bergmannsfenster-der-st-vinzentius-kirche-in-bochum-harpen_a2547642#gallery=null,geraadpleegd%2030/03/2023).

4 Karima Haoudy, 'La mine dans la ville à travers le vitrail', *Des usines et des hommes. Revue annuelle de l'Asbl Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles* 1 (2009) 59-70.

het productiejaar opgenomen. Waar bekend, worden ook de opdrachtgever en schenker vermeld.

Tussen 2004 en 2010 voerde het echtpaar Jansen-Winkeln in opdracht van de Provincie Limburg een inventarisatie uit van glasschilderkunst in Nederlands-Limburg. Het doel was deze kunstvorm, die gedurende de hele twintigste eeuw in Limburg bloeide, in beeld te brengen.⁵ De uitkomst van dit project vormde het startpunt voor de GLiM-dataset. Deze werd aangevuld door onderzoek in (kunst) historische publicaties, waaronder werken over de kunstcollectie van DSM,⁶ en met toevalstreffers en tips van collega's en andere contacten.

Bij de Barbararamen in de dataset dient een kanttekening te worden gemaakt. Barbara is de beschermheilige van mijnwerkers, maar ook van andere gevaarlijke beroepen zoals dat van brandweerman of blokbreker.⁷ Het is daarom niet vanzelfsprekend dat een Heilige Barbara verwijst naar mijnbouw. De database is zodanig opgebouwd dat de Heilige Barbara's zonder mijnbouwverwijzing kunnen worden uitgefilterd. Naast de Heilige Barbara bestonden er ook andere patroonheiligen voor mijnwerkers.⁸ Vooralsnog hebben we enkel ramen met de Heilige Barbara opgenomen. Voor de opzet van de databank fungeerde zij als een proxy voor alle mijnheiligen. Het doel is om op den duur ook ramen met andere mijnheiligen op te nemen.

De databank bevat nu ramen uit de periode 1912 tot 2004, met als zwaartepunt ramen uit de periode 1940-1960. De vroegste ramen zijn die met de Heilige Barbara zonder mijnwerkersattributen. Het raam van Jos Postmes voor de H. Laurentiuskerk in Spaubeek uit 1926 is het vroegst gedateerde raam met mijnattributen. Het gaat eveneens om een Heilige Barbararaam, maar nu met koeltorens en een mijnwerker. Een ongedateerd, maar wellicht vroeger voorbeeld, is een raam met een voorstelling van de koolkuilen in Rolduc. Dit raam siert de boekomslag van de publicatie van Paul Geilenkirchen uit 2020 over de geschiedenis van de Domaniale steenkolenmijnen.⁹ Ramen voor kerken beelden de mijnwerker overwegend uit

5 De inventarisatie van Jansen-Winkeln is zowel in druk als online beschikbaar. In druk: A. Jansen-Winkeln, *Glas-in-lood: lexicon glasschilderkunst Limburg, deel 1-6* (Mönchengladbach 2010). Online: Forschungsstelle Glasmalerei des 20. Jahrhunderts E.V. - Limburg, [https://glasmalerei-ev.de/pages/de_n_li.shtml,geraadpleegd 30/3/2023](https://glasmalerei-ev.de/pages/de_n_li.shtml,geraadpleegd%2030/3/2023). Zie ook begeleidende brief van 12/04/2011 bij het lexicon in de collectie van het SHCL.

6 Zie bijvoorbeeld *Uit de kunstcollectie DSM* (Heerlen 1977) en *Kunst op ware grootte: kleurenreproducties naar fragmenten van werken uit de kunstcollectie van Staatsmijnen/DSM* (Heerlen 1967).

7 David Farmer, 'Barbara.' In *The Oxford Dictionary of Saints*: Oxford University Press, 2011. <https://www.oxfordreference-com.mu.idm.oclc.org/view/10.1093/acref/9780199596607.001.0001/acref-9780199596607-e-138>.

8 Expositie over mijnheiligen en migranten: [https://vakbondshistorie.nl/dossiers/expositie-over-mijnheiligen-en-migranten/,geraadpleegd op 29/03/2023](https://vakbondshistorie.nl/dossiers/expositie-over-mijnheiligen-en-migranten/,geraadpleegd%2029/03/2023).

9 Paul Geilenkirchen, *Honderd jaar kolenwinning in Kerkrade – De geschiedenis van de Domaniale steenkoolmijnen*

als onderdeel van een grotere compositie, naast of onder een heilige. In profane ramen krijgt de mijnwerker eerder de hoofdrol. We nemen een concentratie aan mijnbouwramen waar rond die gebieden waar mijnbedrijven gevestigd waren, zelfs in de buurt van de nooit in exploitatie gebrachte Staatsmijn Beatrix in Herkenbosch. Daarnaast komt de verspreiding van de ramen ook overeen met de woonplaatsen van mijnwerkers in de provincie, zoals beschreven in een artikel van Serge Langeweg en Erwin Steegen.¹⁰

Als smaakmaker voor het inventarisatieproject en de mijnbouwramen, wordt in dit artikel dieper ingegaan op drie casussen. Deze zijn zodanig gekozen om een beeld te schetsen van de verscheidenheid aan mijnbouwramen. Het betreft ramen van de Limburgse kunstenaars Henri Jonas (1878-1944), Joep Nicolas (1897-1972) en Charles Eyck (1897-1983), voortrekkers van de 'Limburgse School' of de 'Limburgse picturalen'.

Glas-in-lood in Limburg na 1853

Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 en de bloeiende bouwactiviteit die hierop volgde maakten van Limburg een aantrekkelijke plaats voor kerkelijke kunstenaars. Roermonds Atelier Glasschilderkunst Frans Nicolas en Zonen was een van de eerste kerkelijke kunstateliers die werden opgericht in de nasleep van de katholieke herleving. Hier werden verschillende glazeniers opgeleid die later een eigen glasatelier zouden beginnen. Aanvankelijk werd er vooral glasschilderkunst geproduceerd in de neogotische stijl, die in toenemende mate door katholieken werd toegepast. In de jaren 1920 begonnen de eerste kunstenaars te breken met het neogotische keurslijf. Dit werd nog eens versterkt door de opkomst van de mijnindustrie in Limburg en de instroom van immigranten. Daardoor kwam, volgens de kerk, de traditionele Limburgse, katholieke levensstijl onder druk te staan. Met grote inspanningen door onder meer hoofdaalmoezenier Poels kreeg de katholieke kerk greep op de samenleving en de mijnwerkers. In deze context sloegen katholieke architecten en kunstenaars de handen in elkaar om kerken te bouwen waarbij de architectuur en decoratie een waar *Gesamtkunstwerk* vormen.¹¹

Jonas, Nicolas en Eyck: het begin van hun carrières

Maastrichtenaar Henri Jonas (1878-1944) begon al in zijn jeugd met tekenen. Van

1815-1920 (Kerkrade 2020).

10 Serge Langeweg en Erwin Steegen, 'Het bereik van de mijn. Ruimtelijke aspecten van de arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Limburg 1900-1960', in: *Jaarboek LGOG* (Maastricht 2008) 159-200, aldaar 185-192.

11 Titus Eliëns, 'De Limburgse glasschilderkunst tijdens het Interbellum' in: Carine Hoogveld, *Glas in Lood in Nederland 1817-1968* ('s-Gravenhage 1989) 142-62.

zijn 16de tot 35ste jaar volgde hij lessen aan het Stadstekeninstituut in Maastricht.¹² Van 1916 tot 1918 kon Jonas met een subsidie van Maastricht gaan studeren aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam. Daarna heeft hij veel gereisd. In 1920 werd hij leraar aan de Middelbare Kunstnijverheidsschool in Maastricht. Naast zijn onderwijstaken bleef hij actief als kunstenaar. Hij wordt beschouwd als een zeer gevoelig, driftig en geëngageerd kunstenaar. In 1923 was Henri Jonas de eerste glazenier die brak met de neogotische trend, toen hij de ramen voor de Heilig Hartkerk in Maastricht ontwierp.¹³ Hij introduceerde in deze ramen meer kleuren en meer dynamiek. De ramen voor de kerk in Bleijerheide (Kerkrade) tekenen het hoogtepunt van zijn glazenierscarrière (zie ook casus 1). Jonas ontwierp vele ramen en maakte gedetailleerde kartons, maar liet de uitvoering van zijn ontwerpen over aan glaseteliers zoals dat van Gerard Mesterom in Bunde.¹⁴

Joep Nicolas (1897-1972) was de derde generatie Nicolas die als glazenier actief was. Aanvankelijk wilde hij geen glazenier worden. Hij begon een opleiding filosofie en kunstgeschiedenis in Fribourg (Zwitserland) en een rechtenopleiding in Amsterdam, maar voltooide geen enkele universitaire studie. In Amsterdam volgde hij met veel plezier tekenlessen aan de Rijkskunstnijverheidsschool en hier vond hij naar eigen zeggen zijn roeping als kunstenaar. Rond 1920 besloot hij toch het glazeniersvak te leren. In 1925 brak hij door als glazenier met zijn 'Sint-Maartensraam' op de *Exposition Internationale des Arts Décoratifs et Industriels Modernes* in Parijs, dat werd bekroond met een gouden medaille. Dit raam blinkt uit in een levendige compositie, kleuren en expressief gebruik van loodlijnen.

Charles Eyck (1897-1983) was een veelzijdig kunstenaar (schilder, illustrator, beeldhouwer, glasschilder, keramist).¹⁵ Als kind leerde Eyck tekenen op de plaatselijke tekenschool in Meeressen. Hij werd op tienjarige leeftijd getroffen door 'roodvonk, difterie en typhoeuze koortsen', die later doofheid zouden veroorzaken.¹⁶ Hij begon zijn artistieke carrière als aardewerkschilder bij Sociéte Céramique in Maastricht van, 1911 tot 1916. Daarna startte hij als huisschilder en maakte hij schilderijen als hobby. Van 1918 tot 1922 verdiepte hij zich in de schilderkunst aan de Rijksacademie in Amsterdam. In 1922 kreeg hij de Prix de Rome. Hierop volgde enkele jaren van rondreizen en kunstproductie.

12 Bonnefanten Maastricht, *Henri Jonas* (Maastricht 1946).

13 Zsuzsanna van Ruyven-Zeman en Albert Reinstra, *Van Heiligen Tor Amoeben: Honderdvijftig Jaar Monumentale Glasschilderkunst in Nederland* (Leiden 2014) 61-63.

14 Monique Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen van Henri Jonas voor de Sint-Antonius van Paduakerk in Bleijerheide', *Kerkrade Onderweg* 10 (2006) 128-142.

15 Jos Pouls, *Charles Eyck. Kunstenaar Tussen Vernieuwing En Traditie* (Maastricht 1997) 66.

16 Dagboekfragment in: *Ibidem*, 20.

Hieronder volgen de drie casussen. Zoals eerder gezegd, zijn deze gekozen om de verscheidenheid van de mijnbouwramen te illustreren. Van Henri Jonas bespreken we het Barbararaam in de Antonius van Paduakerk te Bleijerheide (Kerkrade). Daarna volgt een bespreking van een raam dat Joep Nicolas maakte voor het nieuwe hoofdgebouw van DSM in Heerlen. Afsluitend wordt dan nog aandacht besteed aan een serie glas-in-loodramen van de hand van Charles Eyck in het Sanatorium Hornerheide. Hiermee komen verschillende iconografieën aan bod, alsook de variatie aan opdrachtgevers en locaties van mijnbouwramen.

De Heilige Barbara: Bleijerheide – Jonas – 1932/1937

De Antonius van Paduakerk in Kerkrade-Bleijerheide bezit 30 glas-in-loodramen van de hand van de Limburgse kunstenaar Henri Jonas. Ofschoon hij een mentaal dieptepunt kende tijdens de opdracht voor Bleijerheide, worden deze ramen gezien als het hoogtepunt van Jonas' glascarrière én als een van de belangrijkste glasschilderkunstwerken in Nederland uit het Interbellum.¹⁷

Vaandel van de Brunssumse Sloveense Mijnwerkersvereniging [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

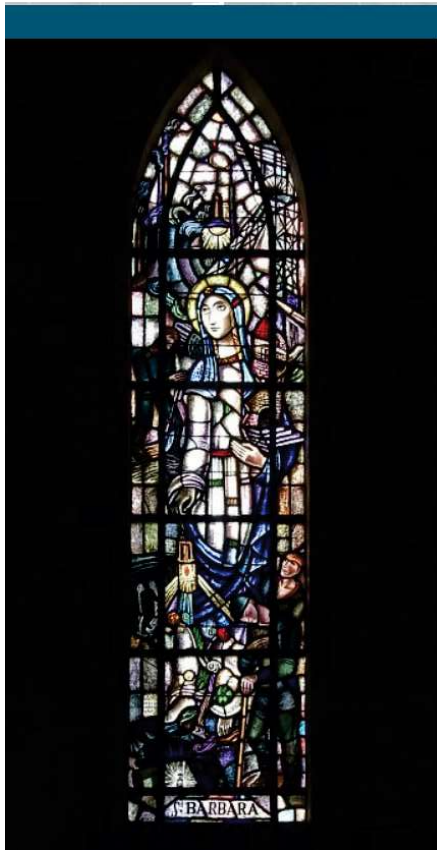
17 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 71; Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen', 137.

Vaandel van de Eyselhovense Sloveense Mijnwerkersvereniging [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

Onder de 30 glas-in-loodramen is er ook één van de Heilige Barbara. Interessant is de weergave van mijnwerkers en mijnattributen. Barbara draagt een wit gewaad en een blauwe omslagdoek. Op haar linkerarm draagt ze een toren, haar attribuut. In haar rechterhand houdt ze een mijnwerkerslamp. Deze verlicht links een figuur in een donkere mijnschacht. Een kleinere mijnlamp staat onderaan, boven het opschrift 'S. Barbara'. Rechts onderaan staan twee mannen. De onderste man is gekleed in het groen en draagt een groene helm. Hij buigt zijn hoofd eerbiedig naar Barbara. Hij houdt zijn rechterhand tegen de borst en steunt met de andere hand op een werktuig. Deels verscholen achter deze figuur staat een tweede man. Ook hij is vrij donker gekleed en kijkt naar de mijnlamp die Barbara vasthoudt. Ter hoogte van haar rechterschouder staat een man met een spade in de handen. Boven Barbara wordt de mijnindustrie uitgebeeld. Links staat een vijftal koeltorens met rookpluimen. Vlak boven het hoofd van Barbara hangt een lamp. Rechts bovenaan is een schachtbok afgebeeld.

De keuze voor de Heilige Barbara is niet verrassend, aangezien zij de bekendste patroonheilige is van de mijnwerkers.¹⁸ Naast Barbara werden lange tijd ook andere mijnheiligen vereerd in Limburg, zoals Anna, Jozef, Catharina, Callistus en Leonardus. Dat Barbara van hen uiteindelijk de bekendste werd, zou, volgens conservator Kitty Jansen, onder andere te danken zijn aan de komst van Poolse en Sloveense mijnwerkers die naar de Limburgse mijnen trokken en een sterke Barbaraverering meebrachten.¹⁹

H. Barbara van Henri Jonas. [Kerkgebouwen in Limburg – Antonius van Padua, Ine Sijben (2008)]

18 Ibidem, 128-142.

19 Hulp komt van boven: <https://www.vpro.nl/lees/gids/2015/10/zondag.html>, geraadpleegd op 29/03/2023. Zie bijvoorbeeld ook de vaandels van de Sloveense St Barbara-vereniging met mijnattributen <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7912-10853249> en <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer.p/1/2192/object/7913-11010431>.

Toen het kerkbestuur in 1930 op zoek ging naar een geschikte kunstenaar-glazenier, dachten zij niet in eerste instantie aan Henri Jonas. Atelier Nicolas uit Roermond stelde zich kandidaat voor het maken van de ramen. Dit atelier genoot de voorkeur van het kerkbestuur door zijn jarenlange ervaring en goede reputatie. De Antonius van Paduakerk werd gebouwd naar een ontwerp van de Maastrichtse architect Alphonse Boosten (1893-1951), en hij verkoos de modernere kunstenaar en vriend Henri Jonas. Het kerkbestuur ging hierin mee.²⁰ Een beslissing die het kerkbestuur zich zeker niet beklaagd heeft. De ramen werden lovend ontvangen in binnen- en buitenland. Ze werden en worden nog steeds geroemd om hun 'kleurenrijkdom en goedgeslaagde heiligenfiguren'.²¹ De uitvoering van de ramen werd verdeeld in twee fasen. Zestien ramen werden gemaakt in 1932, waaronder dat van de Heilige Barbara, en veertien ramen later, rond 1937, na Jonas' tijdelijke herstel van zijn depressie en opname in het Sint Servatiusgesticht in Venray.²² In 1938 lanceerde het kerkbestuur een oproep om 3500 gulden bij elkaar te sparen om ook de twee laatste ramen uit te kunnen laten voeren.²³ Alle ramen werden door Atelier Mesterom uit Bunde vervaardigd.

Een eigentijds krantenartikel roemde de kunde en kunst van Henri Jonas:

Zijn hoogtepunt bereikte Jonas in de in 1931 uitgevoerde vensterreeks te Bleyerheide, als de rijkdom van zijn palet zich reeds heeft versoberd tot een wonderschoone schakering van bruin en blauw, waarin een enkele roode scherf flonkert. Uit dit werk spreekt ontroerende teederheid met een warm, kinderlijk geloof. In de rijzige spitsboogramen van de architectonisch zoo sober gehouden Franciscanerkerk rijen zich de gestalten der heiligen, die den eenvoudigen dorpelingen vertrouwd zijn. Met fijne intuïtie zijn in de vensters motieven uit het volksleven, uit het beroep van den mijnwerker verwerkt, zonder echter het verhevene te schaden.²⁴

Het artikel duidt de kracht van de kunstenaar Jonas in de laatste twee zinnen: hij kon moeiteloos vertrouwdheid, het volksleven en het verhevene met elkaar verweven.

20 'Henri Jonas', *Steenkool* 7 (1952) 216-218.

21 'Nieuwe ramen van Henri Jonas in de kerk St. Antoniuskerk', *Limburgse Koerier* 07/01/1939, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010985730:mpeg21:a0132>, geraadpleegd op 29/03/2023.

22 Dickhaut, 'Dertig glas-in-loodramen', 128-142.

23 Gebrandschilderde ramen bij Jonas, *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 's-Hertogenbosch, 22-10-1938, 6, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010540059:mpeg21:p006>, geraadpleegd op 19/01/2023.

24 Glasschilderkunst. Katholieke kunstenaars het meest 'vrij' in hun ramen. *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 's-Hertogenbosch, 10-08-1937, p. 5, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010539478:mpeg21:p005>, geraadpleegd op 19/01/2023.

In 1942 nam Atelier Mesterom de vensters uit de kerk, plaatste noodglas en borg ze op in glaskisten om ze te beschermen tegen oorlogsgeweld. Deze kisten werden in de kelder van de kerk bewaard. Na de oorlog, in 1946, plaatste Atelier Mesterom de ramen van Jonas opnieuw in de kerk en werd het noodglas in de kisten in de kelder opgeslagen. Dit gebeurde op kosten van het kerkbestuur voor 3.889,45 gulden. Het kerkbestuur ontving hiervoor geen vergoeding omdat de ramen op dat moment niet op de lijst met op kosten van de Staat te beschermen kunstvoorwerpen stonden.²⁵ In 1948 besloot de Afdeling Bescherming van Monumenten tegen Oorlogsgevaar van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, dat bij een volgend oorlogsgevaar de ramen uitgenomen en bewaard zullen worden op kosten van de Nederlandse Staat.²⁶ Hiervoor kreeg het kerkbestuur 25 kisten in bruikleen. Deze bruikleenovereenkomst werd in 1961 bevestigd. Het is onduidelijk of er nieuwe kisten werden gemaakt of dat die uit 1942 werden hergebruikt en deel werden van de bruikleenovereenkomst.

25 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 82: Brief 8 december 1948.

26 Idem: Brief 20 september 1948.

Het karton van het H. Barbara-raam van Henri Jonas. [Collectie Bonnefanten, langdurig bruikleen Parochiekerk St. Antonius van Padua, Kerkrade]

Ook na de oorlog werd de artistieke waarde van deze ramen hoog ingeschat, en werden ze regelmatig gerestaureerd en beschermd tegen noodlottige situaties. Atelier Mesterom restaureerde de ramen in de periode 1961-1963. Hiervoor kreeg het kerkbestuur een subsidie van 10.760 gulden van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.²⁷ In 1967 vond een volgende restauratie plaats nadat enkele ramen door kinderen uit de buurt waren beschadigd door gekatapulteerde steentjes. De verzekering van de ouders van de kinderen dekte deze kosten van 2.890 gulden. Hierop werd in 1968 nogmaals gezocht naar manieren om de ramen te beschermen tegen kwajongensstreken. In 1950 had het kerkbestuur al een aanvraag ingediend bij de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg voor een subsidie voor de bescherming van de ramen door het plaatsen van gegalvaniseerd ijzergaas, maar de subsidie werd toen niet toegekend.²⁸ In de jaren 1983-1985 zijn er toch voorzetramen aangebracht door het glasatelier Flos uit Steyl om op deze manier de ramen te beschermen tegen vandalisme.²⁹

Bij restauraties maakt men vaak gebruik van de bestaande kartons, de werktekeningen op ware grootte die worden gebruikt bij de productie van een glasraam. Deze blijven in het algemeen eigendom van het glasatelier. In enkele gevallen worden de kartons echter eigendom van de opdrachtgever en komt dit van pas bij een restauratie. Uit correspondentie tussen het kerkbestuur en Maria Jonas, zus van Henri Jonas, blijkt dat het kerkbestuur van Bleijerheide de kartons pas later, in 1963, heeft verkregen.³⁰ Al in 1957 werd er onderhandeld over de prijs van de kartons. Aanvankelijk vroeg Maria Jonas 125 gulden per karton, wat te hoog was voor het kerkbestuur. De kostprijs van 125 gulden hing samen met de artistieke waarde die de kartons op zichzelf hadden gekregen. Voor glazeniers was een karton in de eerste plaats een werkdocument, maar kunstliefhebbers zagen er ook artistieke (en economische) waarde in. In 1958 was er interesse uit Amerika voor de kunst van Henri Jonas, en in het bijzonder voor de kartons van Bleijerheide. Maria Jonas contacteerde hierop het kerkbestuur opnieuw met de vraag of zijn bod van 50 gulden per stuk nog gold, want dit kwam overeen met het bod dat de Amerikaanse kopers hadden uitgebracht. Het kerkbestuur antwoordde enkele dagen later dat ze niet op het aanbod wensten in te gaan. De verkoop aan de Amerikaanse kopers lijkt toch niet te zijn doorgegaan, want uit een notitie uit 1963 blijkt dat het kerkbestuur toch alle 26 kartons heeft aangekocht voor 1300 gulden. Deze kartons bevinden zich tegenwoordig als bruikleen in het Bonnefantenmuseum in Maastricht.³¹

27 *Idem*: Brief 5 september 1963 en Brief 14 januari 1984.

28 *Idem*: Brief 30 november 1950.

29 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl. inv.nr. 1245: Offertes 1999.

30 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr.82.

31 *Idem*, inv.nr. 77: Kartons.

De mijnen en de ramen van Bleijerheide

Niet alleen de voorstelling van patroonheiligen als Barbara in kerken illustreren de verwevenheid van het geloof met het mijnwerkersleven, maar ook de talrijke schenkingen aan kerken van confessionele organisaties verbonden aan het mijnbedrijf. Zo werd het hier besproken Barbararaam in de Antonius van Paduakerk door de Katholieke Arbeidersbeweging in Limburg geschonken. Ook de directies van de mijnen schonken regelmatig aan parochies en confessionele verenigingen, en steunden de bouw van kerken.³² Zo kreeg het kerkbestuur van de Antonius van Paduakerk in 1945 een subsidie van 1,50 gulden voor ieder lid van het rectoraat dat ook voor de Staatsmijnen werkte. Deze subsidie telde op tot een totaalbedrag van 171 gulden.³³

Ramen, zoals het hierboven besproken Barbararaam, en de geschiedenissen van parochiekerken zoals de Antonius van Padua zijn tekenend voor de nauwe relaties die in de twintigste eeuw bestond tussen de katholieke kerk enerzijds en de mijnbedrijven anderzijds. De katholieke kerk zag haar macht bedreigd worden door de komst van 'vreemden', migranten die in de mijn kwamen werken, en wenste het katholieke karakter van Limburg te behouden. Daartoe zette de Kerk een uitgebreid sociaal programma op poten voor de mijnwerkers en hun gezinnen. Poels is een van de bekendste voortrekkers van deze beweging. Hij richtte zich op katholieke voorzieningen in alle aspecten van het dagelijks leven, van ziekenzorg tot sport. Het beeld van een tevreden, gehoorzame werknemer en zijn gezin sprak de mijnbedrijven aan en daarom steunden zij verschillende katholieke, en in mindere mate protestante, initiatieven.³⁴

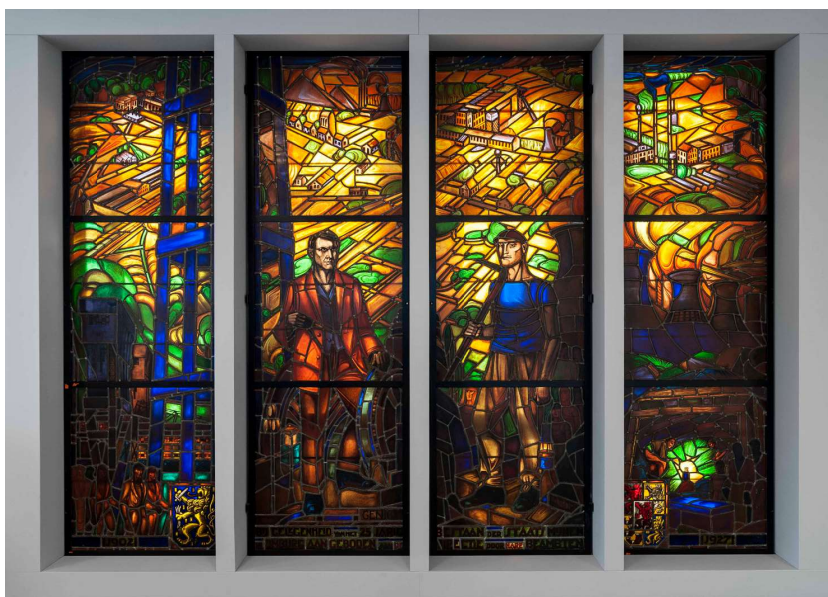
32 Willibrord Rutten en Serge Langeweg, 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', in: Ad Knottter (red.), *Mijnwerkers in Limburg. Een sociale geschiedenis* (Nijmegen 2012) 492-526.

33 Gemeentearchief Kerkrade, St. Antonius van Padua Bleijerheide, 125, inv.nr. 60: Stukken betreffende het ontvangen van subsidie van gemeente en van de Staatsmijnen 1916-1945.

34 Willem van de Pas, *Henri Poels. De strijder voor Christendom en volksverheffing in onze mijnstreek* (Utrecht 1958); Carla Wijers, 'In de schaduw van het kruis. Vrouwenlevens in de Limburgse mijnstreek, 1910-1970', in: Hélène Vossen, Bien Kruijtzter en Yvonne de Vries (ed.), *Vrouwen tussen grenzen. Limburgse vrouwen in de 19e en 20e eeuw* (Roermond 1990) 44-64; Willibrord Rutten en Serge Langeweg, 'Verenigingsleven en vrijetijdsbesteding', in: Knottter (red.), *Mijnwerkers in Limburg*, 492-526, 492-502; Ad Knottter, 'Grenzen aan de loonpolitiek. De langzaamaanactie van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond (1957) tussen nationale integratie, grensligging en katholiek regionalisme', in: *idem* (ed.), *Limburg kolenland. Over de geschiedenis van de Limburgse kolonmijnbouw* (Zwolle 2015) 254-315.

Eigenschappen van steenkool: Hoofdbureau Staatsmijnen – Nicolas - 1938

De Staatsmijnen (later DSM) hebben een grote kunstcollectie opgebouwd. De vroege kunstcollectie zette in op Limburgse kunstenaars. Zo werd het mijnbedrijf ook langs artistieke weg verbonden met Limburg. Op beleidsniveau werd de verbondenheid met Limburgse kunst verder verstevigd toen in 1952 de Vereniging van Limburgse Gemeenten een geldbedrag aan de Staatsmijnen schonk ter bevordering van de aankoop van Limburgse kunst.³⁵ Deze focus op Limburgse kunst bleef gehandhaafd tot 2003 toen ook nationale en internationale kunst een plaats kreeg in de verzameling.

Genius Labor van Henri Jonas. [Collectie Discovery Museum, Kerkrade]

35 Historie van onze collectie: https://www.dsm.com/kunst/nl_NL/history.html, geraadpleegd op 29/03/2023; DSM Art Collection: <https://tableaumagazine.nl/dsm-art-collection/>, geraadpleegd op 29/03/2023.

In de kunstcollectie van DSM zitten verschillende voorbeelden van glasschilderkunst van Limburgse kunstenaars, onder wie Henri Jonas, Joep Nicolas, Charles Eyck en Eugène Quanjel (1897-1998). Ook heeft de DSM-kunstcollectie verschillende ramen van Gisèle van Waterschoot van der Gracht (1912-2013). Hoewel van Waterschoot van der Gracht geen Limburgse was, had ze toch een band met Limburg want ze leerde het vak in Roermond bij Joep Nicolas en had een eigen atelier in Leeuwen-Maasniel.³⁶ Bovendien was haar vader Willem Anton Waterschoot van der Gracht, als mijnbouwkundig ingenieur zeer nauw betrokken bij de mijnen.³⁷

Het oudste raam in de DSM-kunstcollectie is van de hand van Henri Jonas: *Genius Labor*, uit 1927. Dit raam was het enige profane raam dat Jonas maakte.³⁸ Het bestaat uit vier panelen en toont de twee hoofdrolspelers van het mijnbedrijf: het intellect (genius) en de arbeid (labor). De personificatie van arbeid is een mijnwerker met een houweel en mijnlamp als attributen. Een mijnbouwkundig ingenieur verbeeldt het intellect. De twee figuren staan in een landschap met schachtbokken, koeltorens en andere gebouwen. Op het linker paneel is de betonnen schachttoren van Staatsmijn Maurits in Geleen afgebeeld die in 1927 gloednieuw was.³⁹ Het raam vierde het bloeiende mijnbedrijf, wat paste bij de gelegenheid waarvoor het werd gemaakt. Het venster werd namelijk in 1927 geschonken aan de directie van Staatsmijn Wilhelmina door de mijnbeambten bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van de mijn. *Genius Labor* kwam te hangen in het hoofdkantoor van Staatsmijnen.

In 1938 werd het hoofdkantoor in Heerlen uitgebreid. Een nieuw gebouw werd opgetrokken en een brug zorgde voor verbinding met het oude gebouw. Deze brug werd de nieuwe centrale hal van het hoofdkantoor, een uitgelezen locatie om een glas-in-loodraam te plaatsen als visitekaartje voor het mijnbedrijf. De directie koos voor een ontwerp van Joep Nicolas.

36 Leo van Santen, 'Waterschoot van der Gracht, Gisèle van,' in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, <https://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/WaterschootvanderGracht>, geraadpleegd op 29/03/2023.

37 A.A. Thiadens, 'Waterschoot van der Gracht, Willem Anton Joseph Maria van (1873-1943)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/waterschoot>, geraadpleegd op 05/07/2023.

38 Carine Hoogveld (ed.), *Glas in Lood in Nederland, 1817-1968*, (s-Gravenhage 1989) 261.

39 Serge Langeweg, *Genius labor*, <https://www.demijnen.nl/actueel/artikel/genius-labor>, geraadpleegd op 29/03/2023.

De ramen van Joep Nicolas in oorspronkelijk opstelling. [Fotocollectie DSM, HI 1306-4, HCL, Maastricht]

Joep Nicolas en steenkool

Voordat Joep Nicolas kon beginnen aan zijn ontwerp voor het DSM-raam, werd hij uitgenodigd om eerst de locatie te komen bekijken, zodat hij een goed idee kreeg van de lichtinval en andere decoratieve elementen in de ruimte.⁴⁰ Zo diende Nicolas zijn ontwerp af te stemmen op het glas-in-loodraam dat tegenover het zijne zou komen te hangen, namelijk *Genius Labor*. Dit laatste hing destijds nog in het trappenhuis.⁴¹ Nicolas' raam zou net zoals *Genius Labor* uit vier panelen bestaan. Nicolas koos echter niet voor één tafereel dat doorloopt over de vier panelen. In plaats daarvan koos hij voor vier afzonderlijke panelen die bij elkaar horen in thema en stijl. Nicolas pakte zijn ontwerp symbolisch aan. Hij keek voorbij de mijnwerker en mijnningenieur, en richtte zich op het product van het mijnbedrijf. Het mijnbedrijf voorzags ons van steenkool en die steenkool werd op zijn beurt weer omgezet in verschillende energievormen.

40 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: Brief betreffende Uitbreiding Centraalbureaubouw Heerlen. Glas in lood ramen, 8 april 1938.

41 'Nieuws Uit De Mijnstreek. Kantoor Staatsmijnen. Nieuw Modern Gebouw in Gebruik Genomen', *Limburger Koerier: provinciaal dagblad*, 7 oktober 1939, Delfpher, https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011024388:mpeg21:a0185_geraadpleegd_op_29/03/2023.

Joep Nicolas omschreef zijn ramen als volgt: 'In het viervakkige raam is in elk der vakken een van de eigenschappen afgebeeld die de steenkool ons verstrekt. De daarin vervatte allegorische voorstellingen verzinnebeelden vier vormen van energie die wij aan de aarde doormiddel van steenkool onttrekken, n.l. "Warmte", "Licht", "Kracht" en "Beweging".⁴² Het linkerraam refereert aan warmte als noodzakelijke element in de natuur voor groei en ontwikkeling. Deze groei wordt verbeeld in de weelderige plantengroei. Nicolas koos voor het allegorische beeld van een moeder met kind, de liefdevolle warmte symboliserend. Dit wordt gecontrasteerd door de aanwezigheid van een rode, vuurspuwende draak, die de verslindende eigenschap van vuur uitdrukt. Het 'Licht' zag Nicolas als verwant aan wijsheid en verlichting. Hij beeldde dit uit als een zon en een zwevende vrouw in de hemel, waarnaar een kind opkijkt. 'Kracht' in het derde raam wordt afgebeeld als een stier en een opspringende leeuw, twee dieren die worden geassocieerd met kracht. Een man probeert die kracht te bedwingen. 'Beweging' in het laatste raam wordt gesymboliseerd door een springende ree, een rennend paard, een vliegende adelaar en op de voorgrond een gevleugeld wiel. Dit wiel symboliseert de machine die door steenkool in beweging gebracht wordt.

Joep Nicolas maakte niet alleen deze vier figuratieve ramen voor de centrale hal, maar ook niet-figuratieve ramen voor in het trappenhuis. Ook werd beroep gedaan op zijn expertise en connecties bij het uitzoeken van passende wand- en vloerbekleding van de hal. In 1943 stuurde de directie van Staatsmijnen een bericht naar Gisèle van Waterschoot van der Gracht en Atelier Nicolas, dat de ramen van Joep Nicolas in de verbindingshal in Heerlen 'door luchtdruk van een dezer dagen uitgeworpen bom licht beschadigd' waren.⁴³ Max Weiss ontving deze brief als nieuwe eigenaar van Atelier Nicolas.⁴⁴ Weiss meldde de directie hierop dat Van Waterschoot van der Gracht niets met deze ramen te maken had, maar dat hij destijds Nicolas had geholpen bij het maken van deze ramen.⁴⁵ Hij stuurde een monteur om de schade op te nemen en kon later de ramen probleemloos herstellen. Toen het hoofdkantoor in Heerlen in 1985 werd afgebroken, werden de ramen herplaatst. *Genius Labor* van Henri Jonas werd opgeslagen en staat momenteel in de open opstelling van het Discovery Museum in Kerkrade. De ramen van Joep Nico-

42 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: Brief aan de Directie van de Staatsmijnen in Limburg betreffende Gebrandschilderd Glas in Nieuwbouw, 19 juli 1939.

43 *Idem*: Brief betreffende gebrandschilderd raam Centraal Bureaubouw Staatsmijnen te Heerlen, 5 maart 1943.

44 Joep Nicolas vlucht in 1940 naar de Verenigde Staten met zijn gezin door oorlogsdreiging. Hij verkoopt het glasatelier op dat moment aan zijn chef d'atelier Max Weiss.

45 Gemeentearchief Roermond, NV Glasschilderkunst F. Nicolas en zonen, sedert 1940 Max Weiss te Roermond, 4072, inv.nr. 271: 'Brief 8 maart 1943'.

De ramen van Charles Eyck in de oude opstelling in de ontvangsthall van het Sanatorium Hornerheide.
[Collectie Glasnegatieven Mathieu Koch Gemeentearchief, Roermond]

las kregen een nieuwe bestemming in Aula Gebouw 1 op de Brightlands Chemelot Campus in Geleen.⁴⁶

Het gezonde leven in Limburg: Hornerheide – Eyck - 1954

De zes ramen van Charles Eyck, die bekend staan onder de naam ‘Het gezonde leven in Limburg’, hingen oorspronkelijk in de ontvangsthall van het Sanatorium Hornerheide in Horn. In 1921 opende dit Sanatorium zijn deuren om zorg te bieden aan tuberculosepatiënten. Sinds de oprichting was het aantal patiënten gestaag toegenomen en in de jaren 1950 werden verschillende verbouwingen uitgevoerd. Zo kon men meer patiënten onderdak geven en ook de medische en administratieve staf van werkruimte voorzien. Een van deze verbouwingen betrof de toevoeging van een nieuw voorgebouw met ontvangsthall.

⁴⁶ Correspondentie met curator DSM-kunstcollectie, 13/02/2023.

De mijnwerker van Charles Eyck in de nieuwe opstelling in de tuin van Proteion in Hornerheide.
[GLiM 2023, foto: Judith Van Puyvelde (2023)]

Het afronden van de verbouwing viel min of meer samen met het jubileum van de geneesheer-directeur van het Sanatorium, IJsbrand Nicolaas Oosterbaan. Die gelegenheid werd aangegrepen om de ontvangsthuis verder te decoreren. (Oud-)patiënten en medewerkers schonken gezamenlijk de zes glas-in-loodramen aan Oosterbaan. Naast de ramen kregen ook twee andere kunstobjecten een plaats in de ontvangsthuis: een door de gemeente geschonken sgraffito wandkunstwerk, die een kaart van het Sanatorium-terrein voorstelde, en een door leveranciers geschonken, speciaal voor de ruimte ontworpen bankstel.⁴⁷ Al met al moest de ontvangsthuis ‘een goed en rustig centraal punt’ worden.⁴⁸

Charles Eyck ontwierp de zes ramen, waarvan één met een mijnbouwvoorstelling. Op de onderste helft van dat raam staan twee mijnwerkers afgebeeld. Zij staan met de rug naar de kijker. De man links, gekleed in grijs-zwarte kleding, kijkt half over zijn schouder en draagt een spade. De twee mijnwerkers staan tussen kolen of stenen, en ijzeren of houten balken. In de voorgrond ligt een tandwiel. Op de bovenste helft van het raam zijn mijngebouwen te zien, waaronder dampende koeltorens en een schachtbok. Op de achtergrond is daarnaast een mijnsteen berg afgebeeld.⁴⁹ Als thema voor de overige vijf panelen koos Eyck voor: kinderen in een maïsveld, de fruitoogst, de meimaand (met een centrale rol voor de Heilige Maria met kind), een schutterskoningspaar (met op de achtergrond een kerk, twee Nederlandse vlaggen en mogelijk het Hornse schuttersvaandel)⁵⁰ en ‘la belle jardinière’ (tuiniersters tussen grote zonnebloemen).

Aan de keuze van zowel de kunstenaar als de afgebeelde taferelen ging het nodige overleg vooraf. De architect van de nieuwbouw, Cornelis van Moorsel, gaf eind maart 1954 advies over mogelijk geschikte glaskunstenaars. Hij noemde vier namen, en opvallend genoeg zat Charles Eyck daar niet tussen. In plaats daarvan preeste hij nadrukkelijk het werk van Gisèle van Waterschoot van der Gracht en Reimond Kimpe (1885-1970) aan. Hij was ervan overtuigd dat beiden, na overleg met hem, werk konden leveren dat zou passen bij zijn architectuur. Ook stelde hij

- 47 J.F.R. Philips, *Vijftig jaar Hornerheide: Historische beschouwingen over de medische zorg in Limburg* (Assen 1971) 102-105. SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.
- 48 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: ‘Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954 brief aan dhr. Merckelbach, dd. 4 mei 1954, Horn’.
- 49 Goede afbeeldingen zijn online beschikbaar via: E. Jansen-Winkeln en A. Jansen-Winkeln, ‘Horn, PROTEION, Astmacentrum, toenmalig Sanatorium’, <https://www.glasmaalerei-ev.net/pages/b258/b258.shtml>, geraadpleegd op 24/3/2023.
- 50 Voor een afbeelding van het mogelijk afgebeelde Hornse schuttersvaandel, zie: ‘Schutterij St. Martinus Horn’, <https://nodegoat.maastrichtuniversity.nl/viewer/p/1/2192/object/7913-11010471>, geraadpleegd op 24/3/2023.

dat beide kunstenaars glasschilderkunst produceerden die voor een breed publiek begrijpelijk waren. Van Moorsel preeste in het bijzonder het werk van Kimpe voor een ander sanatorium, dat door iedereen gewaardeerd werd. Uiteindelijk viel de eerste keus echter op Van Waterschoot van der Gracht, vermoedelijk omdat, zo laet een notitie in potlood op Van Moorsel’s brief zien, Kimpe’s werk weliswaar door ‘iedereen’ gewaardeerd werd, ‘maar niet zo erg door dr Oosterbaan’.⁵¹

Waarom Van Waterschoot van der Gracht vervangen werd door Eyck is niet geheel duidelijk. Een van de betrokkenen schreef, na gehoord te hebben wat de opdracht was, dat hij niet zeker was of zij wel de juiste kunstenaar voor het werk was. Tegelijkertijd had dezelfde persoon gesproken met een bevriend kunstenaar, die Eyck aanraade. Zijn werk sloot immers aan bij de opdracht en bovendien had hij het, aldus de vriend, op het moment helemaal niet zo druk. Mogelijk was het een financiële overweging, want de bevriende kunstenaar dacht dat Eyck ‘een opdracht, die zó erg in zyn lyn zou liggen, waarschynlyk met beide handen zou aanvaarden voor het bedrag dat daarvoor beschikbaar zou zyn’.⁵² Het financiële aspect van de aanschaf van de zes ramen komt in meerdere stukken terug. Uit Eyck’s aantekeningen blijkt dat hij het Sanatorium moest vertellen dat er voor zes ramen toch echt meer dan 600 gulden nodig was. Het werd uiteindelijk 6.000 gulden, die de instelling in twee termijnen betaalde.⁵³

Het Sanatorium gaf een aanzet voor de af te beelden taferelen, maar benadrukte meermaals dat de kunstenaar vrij was in haar – en later zijn – keuze. Er waren echter drie leidende principes. Allereerst was er de wens dat er geen enkele referentie naar ziekte of ziekenverpleging in de ramen zou worden opgenomen, ‘omdat de hele omgeving daar toch al vol van’ was.⁵⁴ Ook de begrijpelijkheid van de afgebeelde taferelen werd belangrijk geacht. Dat bleek al uit de correspondentie over de te vragen kunstenaar, maar kwam ook in het overleg over de iconografie aan de orde. Men wilde geen ‘duister symbolisch’ werk.⁵⁵ In plaats daarvan streefde men

- 51 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat in Brief van Van Moorsel aan F. Verbruggen, dd. 29 maart 1954.
- 52 *Idem*: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat in Brief van Onbekend aan M. Merckelbach, dd. 6 mei 1954.
- 53 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl.inv.nr. 1353: Correspondentie met Charles Eyck, SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.
- 54 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Voor het citaat, zie bijvoorbeeld Brief van Onbekend aan Merckelbach, dd. 4 mei 1954.
- 55 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954.

naar herkenbaarheid. De patiënten en bezoekers van de ontvangsthuis moesten hun eigen wereld kunnen herkennen in de ramen. Het idee was om 'de ziekenhuis indruk weg te nemen en te wyzen naar het land van de gezonde, waar de patiënten vandaan komen en weer naartoe moeten'.⁵⁶

Het Sanatorium deed ook voorstellen voor de iconografie. Zij gaven als 'richtlijnen': een Limburgse boer werkend in een Limburgse omgeving (te herkennen door heuveland en typerende stadsgezichten); een mijnwerker; een pottenbakker (wat moest verwijzen naar Maastricht, Tegelen en Beesel); een voorstelling van de Limburgse schutterij; een processie door 'het landschap'; en een wegwijk, 'b.v. onder een paar bomen of wel iets in verband met de Sterre der Zee'.⁵⁷ Vanuit het Sanatorium werd enige waarde gehecht aan het toevoegen van het religieuze aspect van dat thema. In een brief aan een collega stelde de administrator van Hornerheide dat 'in ons voorstel wel het geestelyk leven verwerkt was'.⁵⁸ Eyck nam een aantal van de voorstellen over, waaronder de mijnbouw, maar paste ook enkele thema's aan. Tussentijds lijkt hij als onderwerpen te hebben doorgegeven: een oogstende boer, een appelplukker, een schutterspaar, mijnwerkers, een tuinierster en maïs plukkende kinderen. Waar het religieuze thema in de voorstellen van het Sanatorium nog vrij rijkelijk vertegenwoordigd was, komt het er in Eyck's ontwerpen en de uiteindelijke ramen relatief bekaaid vanaf. Mogelijk is dat de reden dat de administrator bij de ontwerp-ideeën opmerkte dat 'dhr. Eyck wel een beetje afgeweken [is] van de hem verstrekte gegevens, maar dit zyn ook maar de ontwerpen en dus nog niet de definitieve tekeningen'.⁵⁹ De Maagd Maria kreeg uiteindelijk nog een vrij prominente rol in de verbeelding van de meimaand. Of de wat lauwe reactie van de Sanatorium-administrator algemeen was, is moeilijk na te gaan. In ieder geval is van een dergelijk sentiment in de afleveringen van de *Hornoscoop*, het maandblad voor patiënten, geen spoor van te bekennen.⁶⁰ Het boek dat bij het

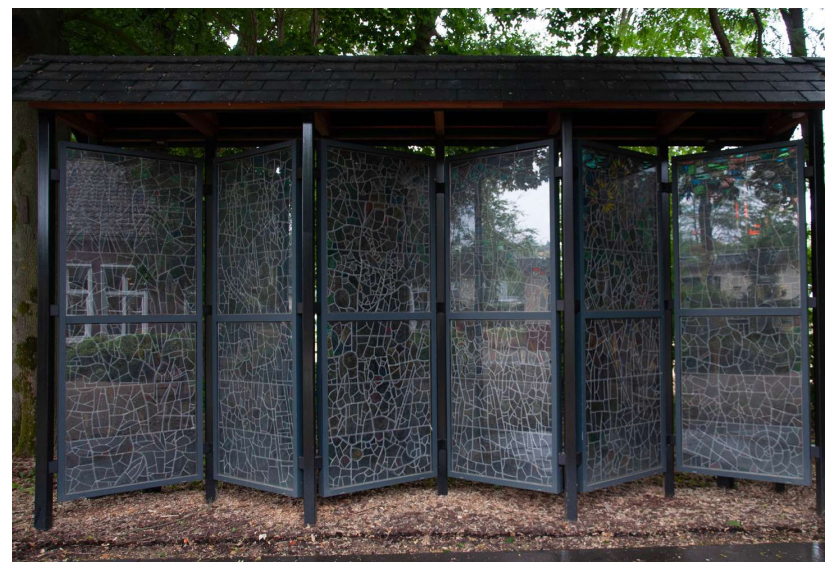
Citaat zie Brief van Onbekend aan Merckelbach, dd. 4 mei 1954.

- 56 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat uit Document van Sanatorium Hornerheide, auteur onbekend, z.d.
- 57 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaten uit Brief Administrateur Hornerheide aan C. van Moorsel, dd. 23 juni 1954.
- 58 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaten uit Brief Administrateur Hornerheide aan C. van Moorsel, dd. 23 juni 1954.
- 59 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 440: Stukken betreffende het 25-jarig ambtsjubileum van de Geneesheer-Directeur dr. Y. Oosterbaan, 1954. Citaat uit Brief Administrateur Hornerheide aan Merckelbach, dd. 28 juni 1954.
- 60 *Hornoscoop* 8 (1954) 1-28, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459>, geraadpleegd op 27/03/2023.

honderdjarig jubileum van Hornerheide werd gepubliceerd, noemde de voorstelling van het gezonde Limburg, 'zelfs voor die tijd een weinig idyllisch [...] en niet altijd realistisch'.⁶¹

De mijnen en de ramen van Hornerheide

Het voorstel van het Sanatorium om mijnwerkers af te beelden op één van de zes ramen werd verder niet toegelicht, waar dat bij de andere ramen wel het geval was. Kennelijk werd het verband tussen de mijnbouw en Limburg zo vanzelfsprekend geacht, dat verdere toelichting overbodig was. Dat Eyck dit voorstel overnam, en niet verving door een ander tafereel – zoals gebeurde met de pottenbakker, versterkt deze aanname.

De ramen van Charles Eyck in de nieuwe opstelling in de tuin van Proteion in Hornerheide [GLiM 2023, foto: Judith Van Puyvelde (2023)]

Het is wel enigszins frappant dat juist de mijnwerker werd uitgekozen om 'Het gezonde leven in Limburg' te verbeelden in een instelling voor longpatiënten. Voor wie enige kennis heeft van de beroepsziekte silicose komt dit wellicht nogal cru

- 61 [kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459](https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459), geraadpleegd op 27/03/2023.
- 61 Jac Wijnands, *Honderd Jaar Hornerheide. Elke dag gewoon bijzonder, 1921-7 mei 2021* (Roermond 2021) 62.

over. Silicose werd al sinds 1938 officieel erkend als een beroepsziekte van mijnwerkers, maar werd daarna nog niet altijd (h)erkend door de mijnen en de mijnartsen.⁶² Wel dient vermeld te worden dat met deze ramen niet per se beweerd werd dat mijnwerker nu zo'n gezond beroep was. Eerder moest het beeld de patiënten herinneren aan het leven van de gezonde, niet aan tbc-lijdende, mens waarmee de mijnbouw geassocieerd wilde worden. Er werd tegelijkertijd wel geappelleerd aan het beeld van de sterke – en dus gezonde – dappere man die op de mijn werkt.

De mijnen speelden bij het jubileum van sanatoriumdirecteur Oosterbaan overigens nog een rol, naast hun representatie in een glas-in-loodraam. Onderdeel van het feestprogramma was het optreden van de harmonie van Staatsmijn Maurits. Uit de *Hornoscoop* blijkt dat hun optreden bijzonder goed ontvangen werd, zeker door de jubilaris die stelde dat deze harmonie 'behoort tot de beste corpsen in Nederland'.⁶³ Dit optreden toont eens te meer de bijna vanzelfsprekende verbondenheid tussen de mijnen en de Limburgse samenleving op dat moment. De band tussen de mijnen en het Sanatorium ging bovendien verder terug dan het jubileum van dokter Oosterbaan. Ten tijde van de oprichting van de instelling werd bij het Algemeen Mijnwerkersfonds (AMF) meermaals gevraagd om geldelijke steun. Daartegenover stond dat het AMF verzekerd was van verpleegdagen voor haar leden. De stichting achter Sanatorium Hornerheide leende in de jaren 1920 ook een aanzienlijk bedrag van het Beambtenfonds van de Staatsmijnen.⁶⁴

Glas-in-loodramen als erfgoed

Het verhaal van de glasschilderkunst van Hornerheide hield niet op met de plaatsing van de ramen in de ontvangsthal van het Sanatorium. In 2008 werd het gebouw opnieuw verbouwd. De ramen werden herplaatst, maar verdwenen al snel in de opslag. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Hornerheide –

62 Stichting Silicose Oud-Mijnwerkers, *Een kwestie van ereschuld. Wonden van voormalige mijnwerkers schrijven nog* (2000) 17, 19; J. Peet, 'Mijnarbeid, veiligheid en gezondheid', in: Knotter (ed.), *Mijnwerkers in Limburg*, 226-229, 253-257; W. Rutten, 'Gezondheidsvoorzieningen en maatschappelijke hulpverlening', in: *ibidem*, 471-478; E. Nijhof, 'Omstreden erfenissen: het mijnwerkerspensioen en de silicose', in: *ibidem*, 587-589. Over de houding van de mijnen, m.n. in de jaren 30: E. J. G. van Roijen, 'De Nederlandse mijnondernemingen en het silicose-vraagstuk in de jaren 30', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 4 (1987) 210-227.

63 VE, 'Maurits-Harmonie', *Hornoscoop*, 8 (1954) 11, aldaar 11, Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00497>, geraadpleegd op 27/03/2023. Er verscheen ook een aparte jubileumeditie van dit maandblad, *Hornoscoop*, Extra uitgave ter gelegenheid van het 25-jarig jubileum van dokter Y.N. Oosterbaan als Geneesheer-Directeur van "Hornerheide" 8 (1954) Delpher, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMSHCL02:017030001:00459>, geraadpleegd op 27/03/2023.

64 SHCL, Stichting Hornerheide Sanatorium en Maaslandkliniek te Horn, EAN_0869, inv.nr. 85: Stukken betreffende een geldlening bij het Algemeen Mijnwerkersfonds, 1920-1939; *idem*, inv.nr. 87: Stukken betreffende een geldlening bij het Beambtenfonds van de Staatsmijnen, 1924-1930.

inmiddels onder de naam van opvolger Proteion – werden de ramen onder begeleiding van erfgoedvereniging Heemschut gerestaureerd. Op 7 mei 2021 werden de ramen onthuld, samen met een gedenkteken voor alle patiënten, en met name de covid-patiënten, die op Hornerheide overleden waren. De ramen staan tegenwoordig buiten op het terrein van de zorginstelling, vlak bij het hoofdgebouw waar ze oorspronkelijk waren aangebracht. Tijdens de renovatie werden daarom maatregelen genomen om de ramen te beschermen tegen weer, wind en vandalisme. Het Nijmeegs restauratie-atelier Leenders bracht een glazen bescherming aan, en de ramen werden in een zigzag-patroon geplaatst opdat de wind er minder vat op kan krijgen. In de toespraken en interviews rond de onthulling werden de ramen een aantal maal monumentaal genoemd. Ook werd het afgebeelde thema, 'Het gezonde leven in Limburg', nog steeds toepasselijk gevonden.⁶⁵

En hoe nu verder?

Mijnbouwramen bestaan er in verschillende vormen en zijn te vinden op verschillende locaties, zoals de casussen van Jonas, Nicolas en Eyck illustreren. Mijnbouwramen zijn terug te vinden in vele Limburgse kerken door de belangrijke rol van de katholieke kerk in het leven van de mijnwerkers en hun gezinnen. De sterke religieuze beleving van de Limburgse samenleving in de twintigste eeuw vertaalde zich ook in schenkingen door confessionele verenigingen. Vanwege de hoge kostprijs van glas-in-loodramen zijn deze bij uitstek geschikt als teken van dankbaarheid bij jubileumvieringen. Mijnbouwramen kunnen ook de vorm aannemen van raamhangers zoals die werden geproduceerd door Atelier Flos.⁶⁶

Het doel van het GLiM-project is om de dataset uit te breiden zodat er meer onderzoek gedaan kan worden naar deze ramen, hun ontstaanscontext, iconografie en geografische spreiding. Daarnaast draagt het project bij tot de bewustwording over en het instandhouden van dit onderbelichte mijnbouwerfgoed. Tot nu toe ligt de focus op Nederlands-Limburg, maar Limburg is een grensstreek en ook over de landsgrenzen zijn dergelijke getuigen van de mijnbouwgeschiedenis aanwezig.

65 Erfgoedvereniging Heemschut, 'Zes glas-in-loodramen Charles Eyck, gemaakt voor sanatorium Hornerheide, zijn nu een kunstwerk' (19 mei 2021): <https://www.heemschut.nl/nieuws/actueel/bericht/zes-glas-in-loodramen-charles-eyck-gemaakt-voor-sanatorium-hornerheide-zijn-nu-een-kunstwerk>, geraadpleegd op 20/3/2023; Els Bruijnen, Guido Naus, ML5 en Video Collectief, '100 jaar Hornerheide: afl. 07 onthulling gedenkteken en glas in lood ramen' (2021): <https://www.ml5.nl/nieuws/video-100-jaar-hornerheide-afl-07-onthulling-gedenkteken-en-glas-in-loodramen/>, geraadpleegd op 10/3/2023; H. Glessner, ML5, Video Collectief, 'Interview Frits Theeven, 100 jaar Hornerheide 2 mei 2021' (2021): <https://www.youtube.com/watch?v=HRHdt26Igr8>, geraadpleegd op 11/3/2023. Zie ook: Stichting 100 jaar Hornerheide, 'Onthulling glas-in-loodramen en gedenkteken' (7 mei 2021): <https://www.100jaarhornerheide.nl/onthulling-glas-in-lood-ramen-en-gedenkteken/>, geraadpleegd op 24/3/2023.

66 SHCL, Glaskunstatelier Flos te Steyl, 1937-2017, EAN 1323, voorl.inv.nr. 1829.

Dit opent perspectieven voor een vergelijkende studie in de Euregio. Daarvoor moet dit type mijnbouwerfgoed echter eerst goed in kaart gebracht worden. Met dit artikel geeft het GLiM-project hiertoe al een eerste aanzet, door dit verborgen mijnbouwerfgoed in Limburg te belichten. We roepen de lezer dan ook op om bij een volgend bezoek aan een kerk, bedrijfspand of openbaar gebouw eens op zoek te gaan naar deze misschien wat onverwachte vorm van mijnbouwerfgoed en deze informatie door te geven via de website van het GLiM-project.

Bijlage inventaris mijnbouwramen status 5 juni 2023

Titel	Jaar	Gebouw	Maker
H. Barbara	1912	H. Barbarakerk Tungelroy	Atelier den Rooijen
H. Barbara	1922	H. Remigiuskerk Simpelveld	Fa. Dr. H. Oidtmann
H. Barbara	1923	O.L. Vrouw Geboortekerk Ohé en Laak	Fa. Dr. H. Oidtmann
H. Barbara	1926	H. Laurentiuskerk Spaubeek	Jos Postmes
Genius Labor	1927	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Henri Jonas
H. Theresia	1930	H. Antonius van Paduakerk Heerlen-Vrank	Charles Eyck
H. Barbara	1930	H. Antonius van Paduakerk Heerlen-Vrank	Charles Eyck
H. Barbara	1931	H. Antonius van Paduakerk Bleijerheide	Henri Jonas
H. Barbara	1932	H. Catharina en H.H. Petrus en Pauluskerk Grevenbicht	Atelier den Rooijen
H. Barbara	1934	O.L. Vrouw Geboortekerk Broeksittard	Louis van den Essen
De eigenschappen van steenkool	1938	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Joep Nicolas
Christus Koning	1939	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk Eyselshoven	Henri Jonas
O.L.V. van Vrede	1940	Sint Hubertuskerk Beek-Genhout	Yvonne Tripels
Gebeurtenissen uit de geschiedenis van Beek	1940	Gemeentehuis Beek	Harrie Schoonbrood
Maria koningin met kind	1941	H. Theresia van het Kind Jezuskerk Landgraaf	Louis van den Essen
Maria met kind	1941	H. Bernadettekerk Landgraaf-Abdissenbosch	Jacques Verheijen
Mijnwerker	1941	Grand Café Oppidom Heerlen	Henri Pieters
Land- en mijnbouw	1942	(Voormalig) laboratorium Staatsmijnen/DSM Geleen	Gisèle van Waterschoot van der Gracht
Chemische competenties	1942	(Voormalig) laboratorium Staatsmijnen/DSM Geleen	Gisèle van Waterschoot van der Gracht
H. Barbara	1945	O.L. Vrouw Moeder der H. Hoop Echt-Maria-Hoop	Max Weiss
H. Barbara	1946	Heilige Nicolaas en Barbara Valkenburg	Henk van de Burgt
Gedenkraam	1946	Martinuskerk Welten	Gerard Mesterom
H. Barbara	1946	Staatsmijnen Maurits Lutterade	Jacques Verheijen
H. Barbara	1947	Sint Catharinakerk Kerkrade-Holz	Henri Pieters
H. Barbara	1949	H. Sebastianuskerk Herkenbosch	Frans Cox
H. Jozef met Jezus	1950	Jacobus de Meerderekerk Bocholtz	Eugène Laudy
Beroepsgroepen	1950	H. Johannes de Doperkerk Nieuwstadt	René Smeets
Ave Maria	1950	O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Terwinselen	
Graanoogst voor industrielandchap	1951	Limburgse Land- en Tuinbouw Bond Roermond	Frans Cox
Ons Limburg	1951	Kantoor 'Ons Limburg' Heerlen	Jerôme Goffin

H. Barbara	1952		Henri Pieters
Zonder titel (beroepen)	1952	Hoofdkantoor Staatsmijnen Heerlen	Charles Eyck
H. Barbara	1953	O.L. Vrouw van Altijddurende Bijstand Geleen	Frans Cox
Geometrica	1953	Stadhuis Kerkrade	Jos Eggen
Glas-in-lood Kerkraadse raadzaal	1954	Stadhuis Kerkrade	Frans Nols
Ook dank ik de Staatsmijnen	1955	H.H. Dionysius en Odiliakerk Sweikhuizen	
Christus	1955	Immanuelkerk Treebeek	Theodoor (Theo) van der Horst
Sterre der Zee	1956	Sint Martinuskerk Spekholzerheide	Jos Eggen
H. Barbara	1957	H. Callistuskerk Neerbeek	Hendriks
Energie	1959	OGEM (Overzeese Gas- en Elektriciteitsmaatschappij N.V.)	Joep Nicolas
H. Barbara en de mijn	1960	O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen Terwinselen	Jerôme Goffin
Carboon	1961	Staatsmijnen Maurits Lutterade	Eugène Quanjel
De maatschappelijke ontwikkeling van gemeente en parochie	1964	Sint Martinuskerk Vlodrop	Joep Nicolas
H. Barbara	1997	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk Eyselshoven	J. Cerna
Hamer en Houweel	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnschacht	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnlamp	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnwerker	2002	Gedachteniskapel Landgraaf	Ger Bäumlér
Mijnverleden	2004	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk (oud Gotisch kerkje) Eyselshoven	Huub Kurvers
H. Barbara	2004	Johannes de Doper en Pastoor van Arskerk (oud Gotisch kerkje) Eyselshoven	Huub Kurvers
Mijnwerker ondergronds		Raamhanger	Atelier Flos
Mijnwerker en boer		Raamhanger	Atelier Flos
Mijnwerker		Raamhanger	Atelier Flos
Koolkuilen bij Rolduc		Brand's Bierbrouwerij De Kroon (?)	
Mijnwerker (ontwerptekening)			